

Szólások és közmondások a Felelet a Mondolatra Bohógyi Gedeonhoz címzett levelében

1. Az 1815-ben Kölcsy Ferenc és Szemere PÁL közös alkotásaként megjelent Felelet a Mondolatra több rövidebb, különböző műfajú részből áll. A Bevezetésben (Praefatio) a Mondolat kiadójának, az ironikusan *Bohógyi Gedeon*-ra átkeresztelt Somogyi Gedeonnak a rövid életrajzát olvashatjuk, elsősorban halomásból gyűjtött információk alapján. Ennek a végén – kissé bizarr módon – halottnak nyilvánítják az akkor még egyértelműen élő megyei esküdtet.¹ Ezt két, Bohógyinak címzett rövid levél követi „egy quietált Majortól”: az egyik a Mondolatot csak „lánczos, lobogós bolondolat”-nak titulálja, a másik pedig álnokságot vet szerzőjének a szemére, aki ellenkezés helyett pasquilizál, ütközet helyett titokban szúr. Ezt követően egy további levelet olvashatunk Zafyr Czenzi² nevében a Mondolatoshoz. A következő fejezet A busongó Ámor című szöveg: ez „Wándza Mihály azonos című művéből készült cento, amely egész bekezdéseket, mondatokat, illetve szavakat emel át a forrásműből” (ONDER szerk. 2021: 598). Ez a stílusparódia hemzseg a neologizmusoktól, s főként a képzavarokat és a narrátor végtelen szentimentalizmusát gúnyolja. Ezt egy, a Debreceni Grammatika egyik szerzője által írt fiktív levél követi, amely a nyelvtanírói kukacoskodás túlzásait állítja pellengérré, majd Högyészi Högyész Máté meséli el egy hexameteres episztolában Bohógyinak, miként kapta meg Fáma tündértől a Mondolatot.

A következő, Bohógyi Gedeonhoz című levél túlzásokba hajló dunántúli vagy szegedi dialektusban (erről később bővebben) a finomságokat, a „fentebb stíl”-t nélkülöző népiességet teszi nevetésessé, a kötetet záró versek pedig a hamis és szenvedő költészet visszasságait jelzik. Az egyes részek módszeresen visszautalnak a Mondolat nézeteire és stílusára, a szövegeket ugyanakkor inkább csak a fő cél tartja össze, hiszen néha cím vagy szerző nélkül követik egymást, mintegy gyűjteményes jelleggel.

A továbbiakban a fentebb említett, tájszólásban írott levelet fogom részletebben megvizsgálni, elsősorban a benne található frazeológiai egységek és az ő-zés szemszögéből.

2. Kölcsy nyelvtudományi munkáinak néhány éve jelent meg a kritikai kiadása ONDER CSABA gondozásában (2021). A vaskos kötetben (1287 oldal), amely a Kölcsy Ferenc minden munkáinak kritikai kiadására vállalkozó, 1998-ban elindult sorozat 13. köteteként látott napvilágot, ONDER – kisebb változtatásokkal – 2020-ban benyújtott MTA-doktori értekezését tette közzé. A kritikai

¹ A Magyar életrajzi lexikon szócikke (MÉL. 2: 644) szerint Somogyi Gedeon valójában nem a Feleletben jelzett életkorban, 32 évesen halt meg, hanem 38 éves korában, 1821-ben.

² A név Kazinczy Ferenc névbetűiből alkotott anagramma. A Mondolat címlapján Zafyr Czenzi (= Kazinczy) szamaragol – szájához túlköt emelve – felfelé a Parnasszusra.

kiadás 32–97. oldalain olvashatjuk a Felelet teljes szövegét, ezen belül a 74–78. oldalon található a Bohógyi Gedeonhoz címzett levél, a 637–648. oldalon pedig ONDER CSABÁNAK a szöveghez fűzött magyarázatai olvashatók.

A Feleletet a Kölcsey összes munkáit tartalmazó kiadások mind közzéteszik, noha szerzője nem egyedül Kölcsey, hanem minden bizonnyal Szemere Pál is, sőt BALASSA JÓZSEF szerint egyes részek talán inkább csak utóbbi alkotásai: „A terv Szemeréé, aki előbb maga fogott munkához, s csak akkor segített neki Kölcsey, midőn együtt voltak Péczelen. Zafir Gergely levele, s *A búsongó Amor* Szemerétől valók, valószínűleg a versek is. A dunántúli levelet is ő írhatta, mert neki elég alkalma volt megismerkedni a dunántúli nyelvjárással pápai diák korában. Az egész munkának tehát Szemere volt a tervezője és végrehajtója, Kölcsey pedig csak az ő segítő társa.” (BALASSA kiad. 1898: 7.)

Biztosat a szerzőség dolgában nem állíthatunk, az azonban számomra kérdéses, hogy a szerzők valóban a dunántúli nyelvjárás utánzására törekedtek-e a levél megalkotásakor. Inkább arra gyanakodnék, hogy a délalföldi nyelvjárást, konkrétan a Szeged környéki dialektust igyekeztek imitálni. Ez számomra azért tűnik valószínűbbnek, mert a levél nem eredeti fogalom a z v á n y, hanem szerzői Dugonics András Etelka című regényéből vesznek át bizonyos részleteket, s azokat néhol szó szerint, néhol kissé átalakítva formálják összefüggő szöveggé. Elsősorban a népies beszédmódot igyekeznek kigúnyolni: ezt részben azzal érik el, hogy a szövegben szinte csak szólásokkal és közmondásokkal élnek, másrészt azzal, hogy erősen *ő-ző* nyelvjárást használnak, igaz, ezt nem mindenhol sikerül jól megoldaniuk (l. később).

Mint ONDER CSABA (szerk. 2021: 638) is rámutat, ezt a szöveget még a Felelet megjelenése előtt csaknem biztosan felolvasták Kazinczynak 1814 októberében, Széphalmon. Erről Kazinczy egyik – Szentgyörgyi Józsefnek 1815. szeptember 15-én írt – leveléből van tudomásunk: „Szemere és Kölcsei (!) ketten csinálták ezt Péczelen; feljövén hozzám, elolvasták azt a ’mi Dugonics’ módjában vala írva, es egy két más darabot; de még akkor a’ munka első dolgozásban volt és a’ Praefatio nélkül” (idézi ONDER szerk. 2021: 638, kiemelés: F. T.).³

A „Dugonics módjában” való megformáltság vonatkozhat arra, hogy az Etelka mondataiból létrehozott szöveg „levélírója” szinte csak frazeológiai egységeket használ, de arra is, hogy erősen *ő-ző* regiszterben beszél: Kölcsey és Szemere ezekkel igyekeztek nevetségessé tenni a Mondolat írójának beszédmódját. Mindezek alapján meglehetősen biztosnak látszik, hogy BALASSA tévedett, amikor dunántúlinak gondolta a szöveg nyelvjárását, ráadásul ONDER szerint „Szemere pápai diákságához nem lelni forrást, mint ahogyan Szeged sem a Dunántúlon található” (szerk. 2021: 638).⁴

³ ONDER a kritikai kiadás jegyzetapparátusában 1815. július 28-át adja meg a szöveg keletkezési idejeként (2021: 637), ám ez pontatlanság a részéről, hiszen magában a Feleletben a levél keletkezési dátumaként 1814. július 28. szerepel, s ha 1815-ben született volna, nem tudták volna felolvasni Kazinczynak 1814 őszén (l. fent).

⁴ BALASSA véleményét a dunántúli nyelvjárást illetően egyébként táplálhatta az is, hogy az Etelkában szereplő „Zegediek” beszédmódját Rummy Károly recenziója dunántúlinak („transdanubien”) mondja (vö. ONDER szerk. 2021: 638). Valójában azonban – bár az *ő-zés* a Dunántúlon is lehet erős – itt a szegedi *ő-zést* utánozhatta a levél szerzője.

Abban ONDER CSABÁNAK teljesen igaza van, hogy a Bohógyinak írt levél – a Felelet egy másik részletéhez, A busongó Amor címűhöz hasonlóan – „paradisztikus hatású centónak tekinthető” (ONDER szerk. 2021: 638). Ismeretes, hogy a cento (< lat. *cento* ’foltokból vagy rongyokból összevarrt ruha, vö. még ang. *patchwork*) egy olyan irodalmi műfaj, amely az ókori Rómaig visszavezethető, és amelyet az írók és költők évszázadokon át arra használtak, hogy meglévő szövegekből újakat alkotva hozzanak létre műalkotásokat. Ahogy fentebb is jeleztem, itt Dugonics Etelkája a forrásmű, ennek különböző részleteiből alkották meg szerzői a levél szövegét. Mint tudjuk, a regénynek Dugonics életében három kiadása jelent meg: az első 1788-ban, a második 1791-ben, a harmadik pedig, amit ő maga „életemben utolsó kiadás”-nak nevezett, 1805-ben. ONDER a kritikai kiadásnak a levélhez fűzött magyarázataiban úgy véli, hogy a szerzőpáros valószínűleg az utolsó, azaz a harmadik kiadást használta, amelyben „Dugonics már érvényesítette a szegedies tájszólást” (2021: 637). Ehhez képest némiképp meglepő, hogy a jegyzetekben nem ebből adja meg a forrásszövegeket, hanem a regény második, 1791-ben megjelent kiadását használja fel, pontosabban ennek PENKE OLGA által sajtó alá rendezett kritikai igényű szövegkiadását (Dugonics 2002). Ez vélhetően összefügg azzal, hogy MTA-doktori értekezésének 492. oldalán (ONDER szerk. 2020) még úgy vélte, hogy az 1791. évi kiadás a forrás, amelyben szerinte már a szegedi dialektust használta Dugonics. Ez azonban tévedés: csak az 1805. évi kiadást jellemzi ez a tájszólás, ezt a kritikai kiadásban már ONDER is helyesen tünteti fel.

Ismeretes, hogy DUGONICS egész életében gyűjtötte a szólásokat és közmondásokat, terjedelmes gyűjteménye (DUGONICS 1820) azonban csak a halála után jelent meg nyomtatásban, ezt tehát még biztos nem használhatták a levél szerzői. ONDER (szerk. 2021: 638) felveti, hogy „nem kizárható, hogy a szerzőpáros tudhatott Dugonics kéziratos gyűjtéséről is”. Ez lehetséges, de tegyük hozzá, hogy ha tudtak is róla, felhasználni nyilván nem tudták, hiszen a munka nyomtatásban nem látott még napvilágot. ONDER (szerk. 2021: 639) megjegyzi még, hogy KOVÁCS PÁL frazémagyűjteménye (1794) is szerepelt „a Felelet alapanyagául szolgáló, Helmecczitől kért könyvek listáján [...] de végül nem került felhasználásra – a közmondásokban való beszéd paródiájához elégséges volt Dugonics regénye”.

3. De vegyük közelebbről szemügyre a Bohógyinak címzett levél frazeológiai egységeit. A kritikai kiadásban ONDER is igyekszik magyarázatokat fűzni a levél szövegében előforduló frazémákhoz, ám jegyzetei többségükben csak arra szorítkoznak, hogy a levél egyes részleteihez kapcsolódóan a PENKE-féle kritikai kiadás nyomán bemutatja, hogy az Etelka melyik részletét használhatták fel a szerzők. Magukat a szólásokat és közmondásokat azonban csak a legkritikábban próbálja értelmezni (néhol akkor is pontatlanul, l. később), holott a levél szövegének valódi megértéséhez az járulna hozzá igazán, ha tudnánk az egyes állandósult szókapcsolatok jelentését is. Pedig a bevezető megjegyzések között (ONDER szerk. 2021: 639) említi, hogy „a szövegben számos proverbium elérésében Dugonics munkája adhat eligazítást” (ti. a Magyar példabeszédek és jeles mondások című gyűjtemény – F. T.). Ezt azonban nem is próbálta meg felhasználni; igaz, neki irodalmárként fontosabbnak tűnhetett bemutatni az Etelka és a levél párhu-

zamait. Hozzátehetjük még, hogy DUGONICS gyűjteménye sem adja meg az egyes kifejezések jelentését, de tematikus csoportokba rendezésük azért orientál némileg ebben a vonatkozásban. A továbbiakban ezért arra vállalkozom, hogy ne csak arra mutassak rá, hogy az Etelka melyik részlete a forrása a Bohógyi-levél egyes részeinek, hanem – 19. századi frazémagyűjteményeink (Arcanum 2004) és O. NAGY (1976) segítségével – igyekszem beazonosítani a szövegben szereplő frazeológiai egységeket, és – ahol szükséges – megadni azok jelentését is. Ez nem egyszerű feladat, mert noha a levél csak alig három A/4-es oldal terjedelmű, mondhatni „tobzódik” a frazémákban. Emiatt nagyon sok egységet kell bemutatni, így írásom kissé terjedelmes lesz. Kétségtelen azonban, hogy számos, ma már nem használt kifejezés van a levélben, ezek értelmének kibontása viszont szükséges a szöveg helyes és teljes értékű interpretációjához. Emiatt mindenképpen megéri a velük való filológiai aprómunkát elvégezni, úgyhogy vágjunk is bele.

Noha ONDER CSABA már nagyrészt bemutatta, hogy a levél egyes részeit az Etelka 1791. évi kiadása mely részeinek felhasználásával kompilálták a szerzők, annak érdekében, hogy ne kelljen a kritikai kiadást is használni, magam is idézem ezeket a részeket. Figyelemmel leszek ugyanakkor az 1805-ben megjelent szövegre, sőt néhol az első kiadásra is, mert – ellentétben ONDER véleményével, hogy a harmadik kiadást használhatták a szerzők – olyan részek is vannak a szövegben, amelyek csak ezeknek a szövegében lelhetők fel.

3.1. A Bohógyinak címzett levél így kezdődik:⁵

Túróra Szarka, túróra! van egy kevés számvetésem az Urattsal. Ide szóra nagy Tudós, most én az Uratsot lugba vetöm, és szappan nélkül mögmosom, tudja e mivel? sulyokkal ama' tót-szappannal. (ONDER szerk. 2021: 74.)

Ez a részlet az Etelka második könyvének első szakaszából származik, apró módosításokkal, mint az eltérő személyhasználat vagy a *kend* megszólítás helyett az *uracs* kifejezés használata. Az eredetiben Etelka ezekkel a szavakkal „nyájas-kodik” Etelével (a Feleletben nem, a regény szövegében viszont – itt és a továbbiakban is – dőlt szedéssel jelzem a proverbiumokat):

Túróra, Szarka, túróra! Van egy kevés szám-vetésem Kenddel. Ide szóra Leventá! — Most Én Tégedet a' Lúgba vetlek: és Szappan nélkül meg-moslak; tudod-é mivel? Sujokkal, ama' Tót Szappannal. (Dugonics 2002: 188.)

⁵ A levél szövegét az ONDER-féle kritikai kiadás alapján közlöm (szerk. 2021: 74–78). Ez apróbb eltéréseket mutat a korábbi Kölcsey összes kiadáshoz képest (MM1.); ezeket a kritikai kiadás lábjegyzetekben jelzi. Az Etelka szövegét – hasonlóan ONDER CSABÁHOZ – magam is a második kiadásból készült betűhű kiadás (Dugonics 2002) nyomán mutatom be, ugyanis – mint látni fogjuk – nem állapítható meg egyértelműen, hogy melyik kiadásra támaszkodtak a levél szerzői. Mivel pedig ennek a kiadásnak a digitalizált változatában lehet a legjobban rákeresni egyes szólásokra, ezt fogom használni, de több helyen jelezni fogom, ha a másik két kiadás szövege valamilyen fontos mozzanatban eltér ettől. Mivel a második kiadás szövegét PENKE OLGA folyamatos lapszámozással közli, az erre való hivatkozásokban csak az oldalszám és a lapszám szerepel majd. A másik két kiadásra való hivatkozások esetében feltüntettem azt is, hogy a regény első vagy második kötetéből való-e az idézet.

A *Túróra szarka!* kifejezés minden bizonnyal valamiféle helyzetmondattal lehet, azonban nem találtam meg egyetlen szólásgyűjteményünkben sem. Hogy frazémával van dolgunk, azt azonban erősítheti az a tény, hogy a Felelet megjelenése után Szemere Lasztócról levelet írt Kölcseynek 1815. szeptember 22-én, ebben jelez több olyan szöveghelyet, amelyek a nyomtatott kiadásban némileg eltértek a szerzők eredeti szövegétől. Ezzel a fordulattal is ez történt a levél szerint: „Túróra *etc. etc.* Kimaradt: hogy már egyszer a d a g i u m m a l is éljek” (idézi ONDER szerk. 2021: 74, kiemelés: F. T.). Láthatjuk tehát, hogy Szemere is adagiumnak tartotta a kifejezést. Ennek ellenére nincs nyoma régi gyűjteményeinkben; egyetlen adatot találtam csupán rá. Ez a Pesti Napló 1885. február 2-i számának 5. oldalán olvasható, Mailáth Béla Forgách Simon kalandjaiból című művének egyik folytatásokban közölt részletében: „[Forgách Simon] testén már tíz sebből patakzott a vér, s egyik kezében a szűzmáriás zászló, a másikban öldöklő fegyverével fölhangzott elsőnek a bástya falára s oda kiált a töröknek: hej, a ki réz anyala van a nyavalyás mivoltodnak, *túróra szarka!* ide, vakapád!”

A három eltérő szöveg (a levél, a regény és a Pesti Napló részlete) s ezek kontextusa ugyanakkor nagyjából egy irányba mutat a kifejezés jelentését illetően: a *Túróra szarka!* valóban egy szituációs klisé lehet, valamiféle „raportra” rendelést vezet be, s a jelentése nagyjából annyi, mint ’Ide hozzám!’. Ezt erősíti mindhárom esetben a kontextus is: *Ide szóra nagy Tudós* (levél) ~ *Ide szóra Leventá!* (Etelka), illetve *ide, vakapád!* (Pesti Napló).

A *lúgba vet* kifejezést szólásként ugyancsak nem adathatjuk, de metaforikus kifejezésként teljesen érthető, annál is inkább, mert a csípős lúg mint kellemetlen dolog több szólásunkban is élt a régebbi időkben; pl. *fejére telik a párlúg* (= hamulúg) ’ellátják a baját, megbüntetik’ (vö. O. NAGY 1976: 204, FORGÁCS 2023); *egy lúgba keveredik vkivel* ’ugyanazt a kellemetlenséget, bajt kell elszenvednie, mint vki másnak’; *kiviszi a lúgját* ’meglakol vmiért (többnyire más helyett)’ (vö. O. NAGY 1976: 448) stb.

A folytatás azonban már DUGONICS szólásgyűjteményében is megvan, sőt éppen abban a sorrendben, mint az Etelkában olvashatjuk. A gyűjtemény első részében számos büntetésformáról olvashatunk (pl. fejverések, nyakverések, akasztás), majd a Más Büntetések címszó alatt többek között ezt találjuk (1820. 1: 25):

*Meg mosták szappan nélkül.
Sujokkal mosták, azzal a ’Tót szappannal.*⁶

Úgy tűnik tehát, hogy DUGONICS talán maga is használta az Etelka írásakor a saját kéziratos gyűjteményét, vagy az ő fejében a szappan nélkül való mosásnak mintegy szinonimája lehetett az, hogy *sulyokkal mos, a tót szappannal*. Mint ismeretes, a *sulyok* többféle ütőeszköz neve is volt, de a mosás kontextusában azt a vastag, téglalap alakú nyeles falapot jelenti, amelyet régen a ruha verésére, tisztítására használtak. A hitványabb szövegekre nem is vesztegették

⁶ Vö. még ERDÉLYI (1851: 353): *Megmosták sulyokkal, ama tót szappannal*.

a szappant, azokat gyakran csak ezzel csapkodva tisztították. Ilyen volt a hírhedt, ún. *hetes vászon* is, az a legdurvább szövésű vászon, amelyet csak a szegény emberek használtak.⁷ Ilyenek voltak a tótok is, akiknek a szegénységét számos régi proverbiumunk hangsúlyozza. A *tót szappan*-nal mosás tehát azt jelenti, hogy szappan nélkül, sulyokkal, s ezért fenyegeti a levél írója is Bohógyit azzal, hogy jól elveri, amiért tudósnak gondolván magát, hozzá nem értő módon a magyar nyelv újtóin gúnyolódik.

3.2. Ezután egy meglehetősen hosszú, 27 sorból álló bekezdés következik, amelynek nagy része szintén kompiláció az Etelka egyes részleteiből. Míg ONDER CSABA az előző háromsoros szöveg kapcsán egy annál sokkal bővebb kontextust mutat be az Etelkából, ezeket a részeket meglehetősen elhanyagolja, nem is nagyon próbálja megtalálni az Etelka ide vonatkozó párhuzamos szövegeit. Néhány jegyzetet ugyan közöl ehhez a szövegrészhez kapcsolódóan, de azok részben nem túl informatívak, részben tévedéseket is tartalmaznak. A hosszú bekezdést szakaszokra bontva tárgyalom.

Levelem eme' kezdetén el ne bámuljon az Urats, mint a' borju az új kapunál. Mög van mondva a' Szél ellen ne pösölj mert magadat vizelled-le. Addig is nyújtózz még lepled ér, végtére tanulj Tinó, ökör lesz belőled. (ONDER szerk. 2021: 74–75)

Az első mondat szóláshasonlata nincs meg az Etelkában, viszont mai nyelvünkben is jól ismerjük, ezért ezt nem kell magyarázni. A második mondatot ONDER meg sem találhatta az Etelka második kiadásában, az ugyanis csak az első, 1788. évi kiadásban lelhető fel, igaz, ott nem *ö-ző* dialektusban:

Az fzel ellen ne pefelly: mert magadat vizelled-le. Addig – is nyútózz, még a' lepled ér. Végtére: tanúllly tinó, ökör lefz belőled (1: 40).

A *Szél ellen ne peselly, mert magadat vizelled le* közmondást tehát DUGONICS az Etelka első kiadásában *e-ző* formában használja, s ez nem változott a „szögediesített” 1805. évi kiadásban sem. Ezt a fordulatot később vélhetően kissé illetlennek találta, ezért mind a második, mind a harmadik kiadásban erre a közmondásra cserélte le: *Ne szólly nyelvem, nem fáj fejem* (2002: 33, ill. 1805. 1: 60). A vizsgált közmondás tehát biztosan az első kiadásból származik, függetlenül attól, hogy a levél szerzői a *peselly* szóalakot az *ö-ző pösölj*-re cserélték.

⁷ Vö. még DUGONICS (1820. 1: 209): *Meg szappanyozták, mint a' hetes vásznot*, ill. (1820. 2: 294): *Neki szokott, mint hetes vászon a' sujokhoz*. Egyes vélemények szerint innen ered az egyik sem jobb/különb a Deákné vásznánál szólás is, amelynek anekdotikus magyarázataiban egy falusi tanítóné döngeti meg gyakran sulyokkal a korhely urát, akit az ő hetes vásznának nevez. De talán csak arról van szó, hogy a tanítók többnyire szegények voltak, így a deákné vászna csak ez a rossz minőségű hetes vászon lehetett (vö. O. NAGY 1979: 112–114, BÁRDOSI 2015: 112 is).

A folytatásban, a *tanulj Tinó, ökör lesz belőled* részletben viszont nem cserélik az igealakot *löss-re*, noha Dugonics a harmadik kiadásban ezt használja (*tanújj Tinó, ökör lösz belőlled* – 1805. 1: 60). Mindez cáfolja ONDER azon állítását, hogy a Bohógyi-levél forrásául bizonyára az Etelka 1805. évi kiadása szolgálhatott. Lehetséges, hogy a szerzők több kiadást is használtak, de ennek a részletnek a nyomán az sem zárható ki, hogy akár az első kiadásból dolgoztak. Látható ugyanis, hogy a levélben nagyon sok *ö-ző* formát használnak, de ezt nem feltétlenül Dugonicstól veszik át, hanem néhol – mint a *pösölj* ige esetében – egyértelműen maguk alakítják *ö-zővé* a szöveget. Ez nem is mindig sikerül nekik maradéktalanul, erre később látnunk majd példákat.

3.3. A Bohógyinak írt levél így folytatódik:

Mitsoda lókörmü, karikalábu, lötskezü, tökfejü, szamárfülü, tsudate-remtmény, ostoba tsörebogár lehet az, a' ki mint a' vak tsak neki megy a' bötsületös embörnek, és bele ütközik? ki tötte az Uratsot bíróvá a philologyiában? hogy mint egyg Iskola Mester rakontzátlan szájjal félre ficamlott nyelvvel ellenünk újjétók ellen a' Szür alatt pittyet hányogasson? (ONDER szerk. 2021: 75)

A szöveg eleje ez esetben is az Etelkából származik, még a felsorolás sorrendje is egyezik:

[Bár eszembe se jutna ama' lanyha Nemzetség!] Azon Ló körmü; Karika-lábü; Löcs-kezü; Tök-fejü; Csacsi-fülü csuda teremtmények, ostoba csere-bogarak. (Dugonics 2002: 110)

Láthatóan a szerzők nem a teljes mondatot veszik át, hanem csak annak hosszú jelzős szerkezetét építik bele a saját szövegükbe, hogy azzal becsméreljék a levél címzettjét. Közben apró átalakításokat végeznek rajta: a *csacsi-fülü* kifejezés helyébe a *szamárfülü*-t léptetik, a *cserebogár* lexémát pedig *ö-ző* formájúra, *csörebogár*-ra cserélik. Viszont ebben a szóban nincs zárt *ë*, tehát itt – szemben a fent említett *peselj* → *pösölj* átalakítással – hibát vétének. De ez is csak abba az irányba mutat, hogy valószínűleg nem az Etelka 3. kiadásából dolgoztak (abban ugyanis *e-ző* formában találjuk a szót: *Ostoba Csere-bogarak* – 1805. 1: 279), hanem minden bizonnyal az *ö-ző* nyelvjárást nem vagy nem jól beszélő szerzők „túlkapásáról” van csupán szó.

A szövegrész közepe nincs meg az Etelkában, de ez érthető is, hiszen itt sokkal direkter és aktuálisabb a szöveg annál, hogysen máshonnan egy az egyben átvehető legyen: közvetlenül támadja Bohógyi, azaz Somogyi Gedeont, amiért az hozzáértés nélkül (= *mint a vak*), mégis iskolamesteri attitűddel, hevesen támadja a nyelvújítókat.

Megvan viszont a regényben a szövegrész végén levő *szür alatt pittyet hányogat* szólás, bár ezzel ONDER CSABA (szerk. 2021: 640) csak részben tud

valamit kezdeni. Felveszi ugyan a magyarázandó kifejezések közé, de *szűr alatt pityyet* formában, azaz a *hány* igealak elhagyásával. A jelentését vélhetően a kontextusból próbálja kihámozni, s ebben a formában adja meg: 'maguk közt morgolódni, nemtetszést nyilvánítani'. Forrásául – helyesen – az Etelkát tünteti fel, csakhogy az általa használt második kiadás szövege ez esetben megtévesztő. Ott ugyanis ez áll: „*De kik a' várban maradtanak; szürjök alatt csak hányogatták a' pityyeget*” (Dugonics 2002: 113). ONDER nem jön rá, hogy nem egy *pityyeg* főnévről van itt szó: a *pityyeg* szóalak elírás ebben a kiadásban; az első és harmadik kiadásban is *pityyeket* alakot találni (1788. 1: 199, ill. 1805. 1: 289), ami a *pitty* főnév többes számú alakjaként helyes is. Megjegyzem, az sem túl szerencsés, hogy ONDER (szerk. 2021: 640) a *pitty* szóalakot a CzF. nyomán (5: 258) 'ajakkal pattantott hang'-ként azonosítja. Részben emiatt nem érti meg a kifejezésben levő képet. A szűr alatt ugyanis nehéz volna ajakkal pattintott hangokat „hányogatni”, hiszen akkor be kellene bújnunk fejünkkel a szűr alá. Valójában a *pitty* hangutánzó szó, ebben az esetben a *fitty* alakváltozata, azaz valójában a szólás másik variánsa ez: *szűr alatt hányja a fittyet*. A *fitty* ugyanis nem más, mint 'ujjal való csettintés <a lekicsinylés jeleként>'. Aki tehát szűr alatt hányja a fittyet, az álnok módon, véleményét nem nyíltan vállalva ellenünk van, s a szűr alatt fittyet hány a véleményünkre. Egyébként a szólás ebben a formában megvan DUGONICS gyűjteményében is: *Szűr alatt hányja a' fittyet* (1820. 1: 141).

3.4. A levél így folytatódik:

Höss másé az udvarról! Mingyárt mög töszöm, hogy ha ki nem röpül, fészkestül tyukmonyastul oda lösz, ebestül matskástul elvesz, le sem is tséplik ugy a' buzát, mint én lebugyázom;⁸ mög lösz mind sülve, mind pirétva, mög is akasztom tóngölét, rajta ütök, és vérét is vöszöm, 's ott hagyom a' faképnél, hiszen tudhatta az Urats, hogy számba fontba köll vönni a' gondolatokat, nem is köllene minden tálban egy kalánnal lönni, mert mások is torkába vethetik a' szovat. (ONDER szerk. 2021: 75)

Ennek a részletnek több szólása megtalálható az Etelka ugyanazon oldalán, amelyen a fentebb tárgyalt *szűr alatt pityyet hányogat* kifejezés is szerepel (Dugonics 2002: 113), de vannak olyanok is, amelyek teljesen máshol olvashatók. Jól látható tehát, hogy korántsem mechanikusan veszik át őket a szerzők, hanem innen-onnan válogatva, majd – néhol más frazémákkal is kiegészítve – egy szólásoktól „hemzsegő”, koherens mondattá szerkesztik őket.

Az alábbiakban bemutatom azokat a szólásokat, amelyek nagy valószínűséggel az Etelkából származnak; a kifejezések mögött zárójelben feltüntettem a második kiadás (Dugonics 2002) lapszámát is:

⁸ A *lebugyázom* szóalak vélhetően elírás *lebugázom* helyett. A *bugáz* ige jelentése ebben a kontextusban 'csépléssel' a buzát a kalásztól megtisztítja' (vö. ÚMTsz. 1: 616).

Hess másé az udvarról. Ha ki-nem-röpülnének; Fészkestől, Tyuk-monyostól oda lennének⁹ [...] Ebestől-macskástól oda lettenek. (113)¹⁰

Meg-leszek már akkor mind sütve, mind peniglen piritva. (185);

[Hallhadsza! Nagy-okosságu Zalánfim!] *Számba, Fontba heves hírtelenségü (sic!) gondolatidat (23).*

A levél *vérét is vöszöm*, 's ott hagyom a' *faképnél* részletének első szólása egy ízben előfordul ugyan az Etelkában is (*midőn Zoltánnak szobájába belépett; már akkor egészen vérét vette a' rettenetes irtózás* – 2002: 256), ám az Etelkában inkább azt jelenti, hogy 'elhagyta a bátorsága', míg a levélben inkább fenyegető a kifejezés: 'elagyabugyál, véresre ver' az értelme. Ezt tehát az egyezés ellenére sem valószínű, hogy az Etelkából vették a szerzők, de közkeletű szólásról van szó, akárcsak a *faképnél hagy* esetében, amely viszont nem is fordul elő az Etelkában.

Hasonló a helyzet a *mög is akasztom tögölét* kifejezés esetében is, amelyhez inkább csak hasonlít az Etelkában is megtalálható *tengelyt akasztott (még az Urával-is)* szólás (2002: 127). Hogy a levélben ez utóbbinak az átalakított formájával van-e dolgunk, vagy inkább valami olyasmit jelent, mint a mai *botot dug a küllők közé* szólás, azt nehéz eldönteni. A *tögölét* szóalak viszont további példa a hibás vagy szándékosan túlzó *ő*-zésre: az első szótagban ugyanis nem állhatna *-ő*-, hiszen abban nincs zárt *-ē*-, ahogy a bekezdés elején található *höss!* indulatszóban sem. Ezt Dugonics a regény mindhárom kiadásában – helyesen – *hess!* alakban használja. Ez is újabb adalék tehát, hogy az *ő*-zés tekintetében nem a regény 3. kiadása az irányadó. (Az, hogy a *lesz* igét illetően mind Dugonics, mind a levél szerzői *ő*-ző formát használnak – *lőnnének, lősz* –, korántsem perdöntő, hiszen a *lesz* igealak gyengébben *ő*-ző területeken is előfordul *ő*-vel.)

ONDER CSABA ugyan elsiklik felette, mert semmiféle jegyzetet nem fűz a kifejezéshez, de a *torkába vethetik a szovat* fordulat minden bizonnyal elírás: a kifejezésbeli állítmány helyesen *verhetik* alakú lehet, azaz a *torkába veri a szót vkinek* szólással van dolgunk. Ezt – az előtte lévő *minden tálban kalán* szólással együtt – megtaláljuk az Etelkában is: *Ne légy ez-után-is minden tálban kanál. Mások-is torkodba verhetik a' szavakat* (2002: 33, ugyanígy 1805. 1: 59). A *torkába veri a szót* kifejezés nincs ugyan meg régi szólásgyűjteményeinkben, van viszont DU-

⁹ A levél *fészkestül tyukmonyastul* fordulatát ONDER is próbálja magyarázni, de nem találja meg az Etelka ezen részletét, hanem a következőt adja meg: *Ezt el-végezván, nem sok idő múlva, (egy Tyukmonynak meg sültte után) ismét itt termene* (2002: 270). Az *egy tyukmonynak sültte után* azonban csak az idő rövidségére utaló szólás, míg a *fészkestül tyukmonyastul* azt jelenti, hogy 'mindenestül', hasonlóan az *ebestül macskástul* kifejezéshez (vö. DUGONICS 1820. 1: 30 is).

¹⁰ További érdekesség, hogy a levél szerzői a népiesebb *-stul/-stül* alakban használják a sociativusi ragot (*fészkestül tyukmonyastul*, ill. *ebestül matskástul*), Dugonicsnál viszont a regény mindhárom kiadásában a kissé hiperkorrekt *-stól/-stől* változatot találjuk: *fészkestől, tyukmonyostól, ebestől-macskástól* (vö. 1788. 1: 198–199, ill. 1805. 1: 288–289). A harmadik kiadásban ráadásul *fészkestől-kukóstól* formában áll a kifejezés, azaz Dugonics itt a *kukó* főnevet szerepelteti 'tojás' értelemben. Ez pedig még egy adalék, amely cáfolja, hogy KÖLCSEY ÉS SZEMERE az Etelka harmadik kiadásából dolgozott.

GONICSnál *torkába verték a fogát* kifejezés a büntetések megnevezései között (1820. 1: 26). Lehet, hogy itt ez utóbbit módosította DUGONICS úgy, hogy az legyen az értelme, hogy 'torkára forrasztja a szót'.

3.5. A levél szövege a továbbiakban a következő:

De tsak bele kottyana, a' nyelv' dolgába a' szilva lév, mintha ötet borsolnák, tele van szóval mint a' duda széllel, a' szapora Dara, 's mint az üres malom tsak oda áll a folyó derekára; pedig nem is lát tovább az orránál 's a' kákán is tsumót keres. De ki tőszünk mi is magunkért, mög mutatjuk, hogy embörök vagyunk a' talpukon, és hogy a' tsirke nem okosabb a' tyúknál. Mög is borsoljuk az őszvehabort, és főleresztött lity lotty kotyvasztásokat (sic!), mög adgyuk bélését a' posztónak 's megemlőgettettük az Urattsal a' Magyarok Istenét. Mög láttyuk azt is, hogy markában szakad a' vége mézes madzagának, ha annak üdejében által vettyük az ebek harminczadgyán. A' mi kardukat sem fűzfából farragták. (ONDER szerk. 2021: 75)

Ennek a szövegrésznek a szólásai is szinte egytől egyig megtalálhatók az Etelka szövegében, elsősorban a következő szakaszokban: 2002: 33, 57 és 59. Mivel nem közvetlenül egymás után állnak a szólások, kicsit hosszabb részt kell idéznem, de egyes mondatokat kihagyok.

Ugyan csak bele-kottyánál Szilva-lév, mint-ha téged borsolnának. Tudósabb-is nyelved, mint fejed. [...] Látd: hogy *tele vagy szóval, mint a' Duda széllel.* Ha el-kezded, annyit föcsögsz: hogy más böcsületes ember nem-is locsoghat melletted. Nem láttad-é? *szapora dara!*¹¹ mi-kép tündöklük édes Atyánkknak rettentő Kardgya? [...] Már-akkor, *Te üres malom!*¹² talán bennem-állaszsz a' folyó' derekára? [...] Eme Kis-aszszony *látna ám tovább az Orránál. Csomót se keresne a' kákán.* (Dugonics 2002: 33)¹³

A következő néhány frazéma mintegy húsz oldallal később, a regény következő részletében bukkan fel:

Meg-dögönyözzük az írós-vajas Vitézeket.¹⁴ Meg-borsollyuk az őszszebartt, és fel-eresztett litty-lotty kotyvasztásokat. [...] *Meg-adgyuk*

¹¹ Vö. O. NAGY (1976: 137): *Szapora (, mint a) dara* 'sokat és szaporán beszélő (ember)'.

¹² Vö. O. NAGY (1976: 464): *(Mindig) jár a szája, mint az üres malom* 'folyton fecseg'.

¹³ Ennek a részletnek a közepén még további szólások is vannak a regényben, amelyeket a szerzők felhasználtak a levélük szövegéhez, de ezeket már korábbi részletek kapcsán bemutatam (l. fentebb). Itt azonban idézem őket a regénybeli sorrendjükben is: *Ne légy ez-után-is minden tálban kanál. Mások-is torkodba verhetik a' szavakat.* Szép mondás a' Magyaroknál, 's-csak a' minapiban hallottam TOSO-vezérünköt: *ne szólly nyelvem, nem fáj fejem.* Jól észre-vedd tehát: kivel, és miket beszélsz. *Addig-is nyútózz, még a' lepled ér.* Végteére: *tanúllly Tinó, Ökör lesz belölled.* (Dugonics 2002: 33.)

¹⁴ Ez a mondat később még előfordul a levélben, l. lentebb.

*béllését a' posztónak.*¹⁵ De meg-is szalasztyuk a' nadrágból térdig ki nyóltt lábakat. *Meg-emlegetik ezek-is a' Magyarok' Istenét.* (Dugonics 2002: 59)

A levélrészlet végén levő frazémákat viszont néhány oldallal korábban találjuk meg a regényben:

Meg-felelt mindenben; de ki-is-tett ám magáért. *Ember ám az a' talpán.* [...] De tudgya-meg: hogy a' *csirke nem okosabb a' tyúknál.* A' vén ököris bátrabban rakja lábát, mint a' fiatal tulok. [...]. *Markában szakad a' vége mézes madzagának, ha annak idejében által vettyük az ebek' harminczadgyán.* Tudgya meg azt is: hogy a' *mi kardunk sem füzfa.* (Dugonics 2002: 57)

Ennek a résznek a tüzetesebb vizsgálata ismét remekül szemlélteti, hogy Kölcsey és Szemere korántsem mechanikusan kompilálták a saját szövegüket Dugonics művéből, hanem mesterien rakták össze a regény különböző részleteiből. Az sem zárható ki, hogy a regényt a korban használatos szólások és közmondások tárházaként kezelték, s talán előzetesen különös figyelemmel olvasták abból a szempontból, hogy melyek azok a kifejezések, amelyek az ő mondanivalójuk szempontjából kiváltképp felhasználhatók. Ezeket talán ki is gyűjtötték maguknak, majd a levél megalkotásakor erre a gyűjteményre és a regényre együtt támaszkodtak.

Jól látható az is, hogy a levél írói miként alakítják át, esetleg bővítik ki az egyes szólásokat oly módon, hogy azok illeszkedjenek a mondanivalójukhoz. A szövegrész első mondatában például ezt találjuk: *De tsak bele kottyana, a' nyelv' dolgába a' szilva lév, mintha ötet borsolnák.* Mint láttuk, ennek előképe az Etelkában így található: *Ugyan csak bele-kottyánál Szilva-lév, mint-ha téged borsolnának.* Ez egy régebbi nyelvünkben elég széles körben használt helyzetmondattal alakítása, amelynek van egy rövidebb *Kotty belé, szilvalé!* változata. Ezzel szokták leinteni azt az embert – kiváltképpen gyereket – „aki olyasmibe szól bele, amihez nem ért, vagy ami nem tartozik rá, szóval aki belekotyog a mások beszédébe” (O. NAGY 1979: 446). Ennek régebbi nyelvünkben számos teljesebb változata is létezett; fellelhető például DUGONICS gyűjteményében is, ebben a formában: *Kotty bele szilva lév, téged borsolnak* (1820. 1: 128). További variánsok: *téged kavarnak / morzsolnak belé* vagy *Kotty elő, szilvalé, majd megecetellek* (vö. O. NAGY 1976: 641). Ezt a helyzetmondatot aktualizálják a *nyelv dolgába* bővítéssel a levél szerzői úgy, hogy korholhassák Somogyi-Bohógyi Gedeont, amiért beleütötte az orrát a nyelv(művelés) tárgyába: *De tsak bele kottyana, a' nyelv' dolgába a' szilva lév, mintha ötet borsolnák.*

Érdeemes még kicsit elidőzni a levél ezen soránál is: *Mög is borsoljuk az őszvehabort, és föleresztött lity lotty kotyvasztásokat.* Fentebb láthattuk, hogy ez is az Etelkából származik, de mindegyik kiadásban – helyesen – a *kotyvasztásokat*

¹⁵ Vö. O. NAGY (1976: 80): *Megadja bélést a posztónak [táj: az abaposztónak] 'jól elver vkit'.*

alakot találjuk. A Felelet szövegében tehát egyértelműen nyomdahibával van dolgunk. ONDER (szerk. 2021: 75) lábjegyzetben jelzi azt is, hogy a korábbi, Kölcsey minden munkái (MM1.) című kötetben a *kotyvasztásokat* alak szerepel. Ellenőriztem a Felelet eredeti szövegét: ott valóban a téves *kotyvasztásokat* lexéma áll a szövegben. Egy *v* és egy *r* – főként kézírásos formában – valóban hasonlítanak egymásra, a nyomdász tehát feltehetően félreolvasta a kéziratot; eddig azonban egyik szövegkiadás sem foglalkozott különösebben ezzel a körülménnyel. Van egyébként még egy ugyanilyen tévesztés a szöveg vége felé is, ebben a mondatban: *kéntelen lösz az Iróseregből elillantani, az ilyen jegetörött vizet ivott, lapuval takaródott írósvajas Leventa. A jegetörött* lexéma elvileg nem volna értelmetlen, bár ebben a kontextusban elég furcsa. Megtaláljuk azonban ezt a részletet az Etelkában, de ebben a formában: *mög-akarom rakni Jeget-övítt¹⁶, vizet-ivott, lapu-levéllal takarodzott húgyos labanccait* (1805. 2: 35). Valójában tehát a *jeget övítt* szerkezetet írta át a nyomdász *jegetörött*-re, azaz itt is egy *v*-t cserélt *r*-re. Eddig azonban ez nem tűnt fel a Kölcsey-kiadások sajtó alá rendezőinek, így a kritikai kiadást előkészítő ONDER CSABÁNAK sem.

3.6. A levél következő bekezdését is két részletben közlöm, mert nagyjából eszerint kapcsolódnak az Etelka két különböző részletéhez. Az első szakasz a következő:

Az Urats a' nyelv dolgában akart ítéletet hozni? Nem oda, másé! terönni köll ám arra az embörnek, mint a' suba gallérnak; nem pedig azután formáltatni, mint a' lapos tetűnek. A' Nyelvmivelés nem kanászjáték, 's a' ki ahhoz fogni mer ne lögyön gatyá főnékben szüve. Nem köll ujj szó? mög lássuk, hogy mögy hát sánta Budára. Próbáljon az Urats ujj szó nélkül a' tudákosságrul írni,¹⁷ tudom majd búsul mint a' verömbe esött farkas, fo-háskodik, mint a' kerekétörött kotsis, kapkod imide amoda deák szóba, görög szóba, 's mikor lösz a' tudós munkának vége? malatz-nyíró sohanapján! (ONDER szerk. 2021: 75–76)

Ez a részlet is az Etelkából táplálkozik; legfőképpen a 110–112. oldalon találjuk meg a felhasznált szólásokat:

De teremni köll az embereknek, mint a' Suba-gallérnak; nem pedig idő-vel válni, mint a' lapos tetűnek. (110)

Midőn észre vették a' Tótok, hogy *e' nem Kanász-játék*; tüstént *gatyafenekébe a' szívek*. Reszketett mind egygyike, mint a' kocsonnya. [...]

¹⁶ A korábbi kiadásokban *jeget-evett* alakot találunk, itt tehát az *ö-ző* forma használata is segítette a félreolvasást.

¹⁷ Itt a szerzők nemcsak Dugonics stílusában írják szövegüket, hanem behelyezkednek az ő személyébe is, hiszen ő írt több könyvet is a „tudákosságról”, bennük az algebra, a geometria, a trigonometria problémáiról. A tudákosságnak negyedik könyve a *csúcsos szelésekről* szól, ez később szintén megjelenik a levélben (vö. ONDER szerk. 2021: 642–643 is).

Búsúltak, mint a' verembe esett Farkasok, Az-után fohászkodtak-is: mint a' kereke-törött Kocsisok. (111)

Meg érdemlenék a' *Kóficz-emberek*: hogy magok' -feleiktől veretessenek-
agyon. De ezen tanácscsának el-fogadását *malacz-nyirő soha-napjára*
hagytam.¹⁸ (112)

Nem található viszont meg az Etelkában a levél ezen mondatában olvasható fordulat: *Nem köll ujj szó? mög lássuk, hogy mögy hát sánta Budára.* Ez azonban egy, a korban jól ismert közmondás átalakítása: Dugonics gyűjteményében nincs meg, de megvan például KRESZNERICS kéziratos gyűjteményében (*Sokáig ér a' sánta kutya Budára, illetve Meszsze Buda sánta ebnek*; vö. FORGÁCS szerk. 2024: 96, ill. 89) és BALLAGI szótárában is (*messze Buda sántának v. sánta ebnek*; vö. 1: 138). Ezt tehát Kölcsey és Szemere maguk is ismerhették, nem volt szükségük az Etelkára. De nyilván ismerték a felhasznált frazémák többségét is; inkább csak az egymás mellett való felhasználásuk mutatja, hogy bizonyosan forgatták ehhez a regényt is.

A levél következő szakasza így hangzik:

Az ilyen kóficz embörök ugatnak az ujj ellen mint az eb a' garádján, 's a' régivel semmit sem kezdőnek, semmit sem végőznek, szénnel irhatná az embör a' kürtökbe, mikor valamit ki tudnak böffenteni, abban is mi köszönet? fél pofánkra zápfogunkra sem ölég. Löpényt körestek, hókukóra találtak, mégis nekik áll föllyebb. Ugy rá tartják magokat, mint az olajos korsó az asztal közepén. Olly kevélyen sétálgatnak föl alá, valamint a' Kunok ebe a tsorva homokon és mintha átugratták volna a' száz tú hosszát, más érdömös emböröknek is ők akarják még pödöríteni kajla bajuszokat; ők magok hajtani a' göntzöl szekerét. Ki vagyok, én vagyok, a' Biró kotsisa nem kevélyebb nálok, a balha tsipést, a' szunyog szurást a' légy köpést alig szönvedhetik el, a' lepöndékök, pedig ha jól megfontolnák a' dolgot nekik is kettő az orok lyuka, mint a' szögény embör Malaccának. (ONDER szerk. 2021: 76)

Míg az Etelkából átvett eddigi részletek mind a regény első kötetéből származtak, ennek a szövegnek a forrása nagyrészt a második kötetben található (Dugonics 2002: 206–207). A szöveg elején levő *kóficz embörök* szerkezet ugyanakkor még az első kötetben, a 112. oldalon olvasható (*Meg érdemlenék a' Kóficz-emberek: hogy magok' -feleiktől veretessenek-agyon* – l. fent is), de megvan DUGONICS gyűjteményében is a *Hasztalan emberek* megnevezései között: *Kofic ember* (1820. 1: 243).

Az *ugatnak az ujj ellen mint az eb a' garádján* szóláshasonlat viszont nincs meg sem az Etelkában, sem DUGONICS szólásgyűjteményében, de ebben a formában még más 19. századi gyűjteményeinkben sem. Ugyanakkor ERDÉLYINÉL

¹⁸ Ezek szinte mind megtalálhatók DUGONICS szólásgyűjteményében (1820) is, pl. *Terem az ember mint a' suba gallér* (1: 104); *Üdővel válik a' lapos tetű* (2: 46); *Búsúl, mint a' verembe esett farkas* (2: 301); *Bús, mint a' kereke törött kocsis* (1: 214); *Meg lesz az, disznó nyirő Szombaton* (2: 44).

megtalálható az *Oda könyököl, mint kutya a garádjára* hasonlat (1851: 254).¹⁹ Ennek vannak egyéb variánsai még, amelyekben a *kabai kutya* szerepel; pl. *Ki-könyököl v. kifekszik, mint a kabai kutya (a garádra / garádjára)* (vö. O. NAGY 1976: 323).²⁰ Szemere és Kölcsey itt valószínűleg ezt a hasonlatot módosították úgy, hogy a kutya nem kevélyen könyököl, hanem az új ellen ugat.

A következő szólás megvan az Etelka 188. oldalán: *Szénnel írhatod a'Kürttőbe szerencsés napod'*, mellyben töllem más levelet vészel. Ez is egy viszonylag közkeletű szólás, tehát gondolhatnánk, hogy nem volt szükség hozzá az Etelka felhasználására. Viszont régi gyűjteményeink egyike sem tartalmazza ebben a formában, hanem inkább így: *A' kéményben (sic!) korommal jegyez valamit* (DUGONICS 1820. 1: 251). Ez viszont mégiscsak valószínűsíti, hogy itt is felhasználták a regény szövegét.

A további részletek viszont többségükben megtalálhatók a regény 206–207. oldalán, sőt a 207. oldalról egy hosszabb részletet szinte teljes egészében átvesznek a szerzők:

Az-az: hogy Szittyiai módra ki-mondgyam az Igazat: *Lepényt kerestenek; Ló-kukóra találtak.* (206)

Még-is: ő-nézik áll föllyebb. úgy *reá-tartyák magokat, mint olajos korsó az asztal közepin.* Olly *kevélyen sétálgatnak* fel-'s-alá az úttszákon, *valamint a' Kúnok' ebe a' csorva homokon.* És, *mintha át'-ugrották volna a' száz tű' hosszát;* az itthon maradt érdemes embereknek-is *ők akarják meg-pödöríteni kajla bajuszszokat;* *ők magok hajtani a' Gönczöl' szekéré²¹.* Ki vagyok én vagyok. *A' Biró' kocsissa nem kevélyebb nálok.*²² *A' balha-csípést;* a' szúnyog-szúrást, a' légy-köpést alig szenvedhetik-el ama' Cseréből hozzánk ugrott Fülesek. Penig: ha jól meg fontolnák a' dolgot: *nézik-is csak kettő az Orrok' luka, mint a' szegény ember' malaczcának.* (207)

Érdemes külön is kitérni a Bohógyi-levélnék erre a mondatára: „*Löpényt kerestek, hókukóra találtak*, mégis nekik áll föllyebb.” A *löpényt kerestek* szerkezet ismételten azt a túlzásba vitt *ő*-zést tükrözi, amelyet – ONDER állításával szemben – ebben az esetben sem meríthettek az Etelka harmadik kiadásából a levél szerzői. Ott ugyanis ez áll: *Lepént kerestek. Ló-kukóra találtak* (1805. 2: 74). Ez nem is meglepő, hiszen sem a *lepény*, sem a *kerestek* szóban nincs zárt *ë*.²³ Ráadásul

¹⁹ A *garád* a *kerítés* tájnyelvi megnevezése (vö. ÚMTsz. 2: 604).

²⁰ Hasonló kifejezés DUGONICSnál a 'kevély' értelmű *Kedvére nyújtózik, mint eb a' pozdorján* hasonlat (1820: 2: 64).

²¹ Vö. SIRISAKA (1890: 98): *Kevély, mintha ő hajtaná a gönczöl szekéré.*

²² Vö. ERDÉLYI (1851: 40): *Biró kocsissa sem kevélyebb nála.*

²³ Ugyanilyen túlzó *ő*-zés van a levél idézett részének végén is („a' légy köpést alig *szönvedhetik* el, a' *lepöndékök*”). *Szenved* szavunkban sincs zárt *ë*, tehát *ő*-zó nyelvjárásban sem lehet *szenvöd* alakja. Ugyanígy nem lehet *lepöndék* formája *lependék* szavunknak. Ez az ÜESz. szerint 'lepkét v. bármely repülő rovar'-t jelenthet; ide feltehetően a 'lepke' jelentés illik, ugyanis az Etelkában

még elírás is van a levél szövegében, hiszen a *hókukó* szóalak jelentése 'hótojás' lenne, ami nyilván értelmetlen, de nem is passzolna ide, mert *lókukó*-ról, azaz 'lócitrom'-ról van itt szó, amint ezt az Etelka szövegében is találjuk. A kifejezés értelme tehát ez: 'lepényt kerestek, lóganét találtak', azaz valami nagyot próbáltak tenni, de felsültek a próbálkozásukkal. A szólás egyébként – apró eltérésekkel – két változatban is megvan DUGONICS szólásgyűjteményében is: *Pénzt kerestett, lókukóra talált; Lepényt kerestett, tehén ganéra akadt* (1820. 2: 277).

Érdekes még a dölyfösségre utaló *olly kevélyen sétálgatnak föl alá, valamint a' Kunok ebe a tsorva homokon* szóláshasonlat is. Ez közkeletű volt abban az időben, megvan szinte az összes 19. századi szólásgyűjteményünkben, de csak az Etelkában van meg a *homok* főnév előtti *csorva* jelző. Még DUGONICS gyűjteményében is csak így találjuk: *Úgy sétál, mint Kunok' ebe a' homokon* (1820. 2: 64). A *csorva* jelentése 'terméketlen futóhomok, sívó homok'. Ez is erős bizonyítéka annak, hogy a levél szerzői valóban főként a regény szövegéből vették az általuk használt szólásokat (vö. ONDER szerk. 2021: 644 is).

3.7. A levél ezután egy hosszú bekezdéssel folytatódik, amely után már csak a befejező sorok maradnak. Ezt is két szakaszra bontva közlöm. Mindkét részletre jellemző, hogy itt kevésbé hosszú részeket vesznek át a szerzők egy oldalról vagy közeli oldalakról, inkább innen-onnan „csippentik fel” a szólásokat. Az első rész esetében még viszonylag módszeresen haladnak előre a szövegben, az oldalszámok növekednek, a második részben viszont már sokkal inkább ugrálnak az oldalak között. Lássuk előbb az első részletet:

Éppön az én *tsutsos szelésök*-rül irtt munkámot olvasám.²⁴ Hozzák az Urats könyvét, hogy nézném mög. Letőszöm a' másikat, 's gondolám, hogy az talán valami fura kis ésszel irott könyv lönne, forгатom, hát vizre vitt, azután tsörbe hagyott a' káposztás kertbe néző tsalárd: LóruL Szamárra szállottam, 's még akkor is mög esküttem, hogy ezt az Urats el nem viszi szárazon. Azt gondolja az Urats magáé mind a' diófáig, tsufollya az érdömös Irókat, azt hiszi, hogy győzött, és hoppot mond minekelőtte az árkot által ugrotta. Tsuda dolog az, hogy az irkálók mög nem alhatnak eggy gyékényen egymással, osztán hidgye el az Urats, nem sült a' mind jól, a' mit kemönczébül kiszödnek, mikor valaki más jó híreben bitang módra gázol, maga alatt vágja a' fát. Másnak ás vermet, maga esik bele, 's az egész pörlekedésben annyit nyer, mint Bertók a' tsikban. (ONDER szerk. 2021: 76–77)

---

a fentebb idézett *lepényt kerestek, lókukóra találtak* fordulat utáni mondatban is előfordul a szó („*Azt rebesgetik ugyan ezek a Test-véretlen Lependékek*” – 2002: 206), ennek pedig a harmadik kiadásban ez felel meg: „*Azt rebesgetik ugyan ezen Test-véretlen Lepkék*” (1805. 2: 74). Ez egyúttal ismét egy további bizonyíték, hogy a levél szerzői vélhetően mégsem a harmadik kiadásra támaszkodtak. (A *lependék* szóalak egyébként – másutt – előfordul a harmadik kiadásban is, de kizárólag *e-ző* formában; vö. 1805. 1: 461).

²⁴ Ezzel kapcsolatban l. a 17. számú lábjegyzetet.

Az ebben a részben szereplő frazémák az Etelka 1. könyvéből adathatók, de viszonylag távol eső oldalakról. Ez tovább erősítheti azt a benyomást, mintha a szerzők módszeresen „kijegyzetelték” volna az Etelka szövegéből a saját mondanivalójukhoz illeszkedő kifejezéseket.

A' vízre vitt bennünket, az-után cserbe hagyott a' káposztás-kertbe-néző csalárdi. (57)²⁵

De ezen élhetetlen Gládnak a' Temesi várnak Megyéből kiszalasztásával, és ott a' Magyaroknak le-telepedésekkel, csak eben gubát cserélt; Sőt: *lóról számárra szállott*²⁶ a' szerencsétlen Zalán. (88)

Mind-ezeket nagy örömmel hallván Világos; *azt gondolá: hogy övé immár egészen a' dió-fáig.*²⁷ Etelének titkos szerelméről semmit se kételkedvén; *hoppot mondott, minek-előtte az árkot által-ugrotta.*²⁸ (105)

Etelkának angyali esze mindenütt meg-akadályoztatta Világosnak igyekezeit. *Megsem-is-alkhattak egy gyékényen egy mással.*²⁹ (108)

Meg-mutattya a' következő idő, *ki nyert Etelében, mint valaha Bertók a' csikban.*³⁰ E' két szék között szinte a' földön maradt a' szerencsétlen Etele. (108)

A levél szövegéből a következő rövid részletnek nem találni megfelelőjét az Etelkában: *nem sült a' mind jól, a' mit kemönczébül kiszödnek, mikor valaki más jó hírében bitang módra gázol, maga alatt vágja a' fát. Másnak ás vermet, maga esik bele.* Ezt vélhetően Kölcsey és Szemere saját maguk tették hozzá a szöveghez. A *nem sült a' mind jól, a' mit kemönczébül kiszödnek* fordulatot nem is találni meg a régi gyűjteményeinkben, bár a jelentése elég világos, hasonló a *nem mind arany, ami fénylik* közmondáséhez. A *maga alatt vágja a fát* és az *aki másnak vermet ás, maga esik bele* fordulatok viszont még ma is gyakoriak,

²⁵ A levélben olvasható *tsörbe (hagyott)* szóalak ismét példa a helytelen és túlzó *ö-zés*re, és ez sem származhat a regény harmadik kiadásából: „A' vízre vitt bennünket; az-után *cserbe hagyott a' káposztás-kerbe-néző csalárdi*” (1805. 1: 125).

²⁶ Ez a szólás inkább rövidebb, *lóról számárra* formájában fordul elő régi gyűjteményeinkben (pl. ERDÉLYI 1851: 270: *Lórol számárra*). Ez tükörfordítással került nyelvünkbe; vö. ném. *vom Pferd' auf den Esel kommen* vagy lat. *ab equis ad asinos*.

²⁷ *Azt gondolja/hiszi, hogy övé mind/egészen a diófáig* 'kevély', ill. 'azt hiszi, mindent jobban tud másnál'; vö. DUGONICS (1820. 2: 56), ill. O. NAGY (1976: 143).

²⁸ Vö. DUGONICS (1820. 1: 176): *Hoppot mond, minekelőtte az árkot által ugrotta volna* 'túl korán örül vminek'. Van közmondásváltozata is: *Akkor mondj hoppot, mikor átugrottad az árkot*; vö. O. NAGY (1976: 290).

²⁹ Vö. DUGONICS (1820. 1: 7): *Meg alkszik egy gyékényen mindennel* 'békés, szelíd'; vö. még: *egy gyékényen árul vkivel*.

³⁰ Vö. DUGONICS (1820. 2: 243): *Nyert benne, mint Bertók a' csikban* 'jócskán rajtavesztett a dolgon'; vö. O. NAGY (1976: 81).

nyilván Kölcseyék is jól ismerték őket, ezért a regény szövegétől függetlenül is be tudták illeszteni őket a szövegbe.

A hosszú bekezdés második felét már nem tagolom tovább, ez a rész ugyanis még kevésbé táplálkozik a regény egy bizonyos részéből. A felhasznált szólások forrásai nagyon nagy szórást mutatnak; szinte ide-oda kell ugrálnunk a regényben, hogy megtaláljuk őket. Ennek lehet oka az is, hogy a szerzők esetleg kijegyzetelték a szövegből a számukra jól használható frazémákat, de az sem zárható ki, hogy annak ellenére, hogy a levélben található kifejezések zöme fellelhető az Etelkában, a szólások jelentős részét maguk is ismerték és használták, s a saját kompetenciájuk nyomán illesztették be őket a szövegbe. De lássuk a levél szövegét:

De az Urats ezt mind mög nem gondolja, társa ellen fonákul vöszi az ümögöt 's hidegön is veri a' vasat, mint kokas a' szemetöt mind mög tarjasodik, mind mög tollasodik, kiönti ludmégét, katzag előre, iszik a' medve bőrre. De jövendölöm az Uratsnak, hogy föl van vágva a' dögrovasra ott a' hol köll, s majd is mög itattyák vele a' tzoki poharat. Akkor tudom mögbánnya dolgát, mint a' mölly Kuvatz egyszerre kilentzet fiadzott, meg bánnya Béka a' deret; ha most az Urats mellett nevetnek, majd az Uratson fognak nevetni, még pedig annyira mint a' kurta kutya vagy a' hidegvötte legyenek összel. Jó szerdékre várják a' matskát, s akkor tudom el is halgat, mint a' tetű a' var alatt. Erre pedig ne mondgya az Urats: Ebugatás nem hallik mennyországba, mert nem ok nélkül mozog nyárfán a' levél, a' hol füstye van ott köll lönni a' tüznek is, nem is esik forgács vágás nélkül. Majd körül tapodgyák az illyen egy étszaka nevedett hitvány gombát, hogy kikopik mindenbül, mint valami a' hóbul, s' kéntelen lösz az Irósergebül elillantani, az illyen jegetörött³¹ vizet ivott, lapuval takaródott írósvasas Leventa, hogy még a' kapufátul sem vöszön ijettében bútsút. Jó víz lösz ez majd sok tréfás verselőnek malmára, mind addig még úgy el nem nyúzzák ezt a' bakot hogy szőr sem marad rajta, akkor igazán bötelik a' közmondás; kár nyitgya a' bolond szemét. Várjon tsak az Urats mög lösz embörül dögyönyösze, azután mögüstökölve, végezetre törökül meg is tizbálva 's térdön (!) álva fog könyörögni, hogy kézzel is hintenek már inkább, mint zsákkal a' magot. (ONDER szerk. 2021: 77–78.)

A frazémák zöme ebben az esetben is megvan az Etelkában, csak többnyire egymástól távoli oldalakról származó kisebb részletekről van szó.

Semmi szerencséje soha az igaz mondáshoz. Ezekon felül: tele lenne irígységgel-is. Ugyan-azért: *leány-társa ellen fonákul venné az inget, hidegen-is verné a' vasat.*³² (173)

³¹ A *jegetörött* szóalak elírás *jeget övött* helyett, lásd a 3.5. pontban részletesebben.

³² Vö. DUGONICS (1820. 1: 262): *Fonákul fordította az ümögöt 'hazudik'.* Az Etelka 1805. évi kiadásában *ö-ző* formában találjuk: „leány-társsa ellen fonákul *vönné az üngöt; hidegön-is*

... nem olly könnyen esett-meg a' dolog, a'-mint gondolám. Mert a' Tótság, melly magát ama' Tetü-varba (nem-is várba) bé-vette, *mint Kakas a' maga' szemetén, mind meg-tarajosodott, mind peniglen fel-tollasodott.*³³ (113)

Nem tudták mire vélni mind szomorú ábrázattját, mind egy-mást erő hírtelen parancsolattyaít. Csudállották mostani *lúd-mérgét* az előbbeni libának.³⁴ (30)

Már ekkor Világos, Etelének nem csak illetődéséről, hanem heves szerelméről is gyanakodván, *eleve ivott a' Medve-bőrre.* (121)

De kit egyszer *dög-rováásra vágott* az irgalmatlan halál; annak Élete csak föltozódik.³⁵ (114)

Akkoron *itattyák meg vele a' Czo-ki-poharat*, midőn későre veszi magát észre: hogy mindég halni fáradozott, mintha faron-ülve meg nem gebedhetett volna.³⁶ (150)

Mái napiglan-is szégyenli a' Magyarság azon gyalázatos (!) nyulhadat. *Meg-is-bántuk* immár, penig *nem különbben: mint ama' vén kuvasz, melly egyszerre kilenczet fiadzott.*³⁷ (110)

Nagy nyargalással hajtott tehát Buda felé. *Bánta Béka a' deret.*³⁸ (171)

verné a' vasat"³² (1: 475). MAY (1986: 42–43) is rámutat, hogy az archaizálás érdekében a harmadik kiadásban DUGONICS egyes szavakat régies alakjukra cserél; közéjük tartozik az *üngöt* (< *ümög*) is.

³³ A levél szövegében vélhetően elírás van: *hidegön is veri a' vasat, mint kokas a' szemetét mind mög tarjasodik, mind mög tollasodik*. A helyes forma a *megtarajosodik, mint kakas a szemetén v. a maga szemetén* volna, mint a regény szövegében is; vö. még *kakas is hatalmas a' maga' szemetén* (DUGONICS 1820. 1: 103). A tárgyragos forma talán a *vasat* szóalak analógiás hatása, de valószínűbb, hogy figyelmetlenségből áll a szövegben.

³⁴ Vö. O. NAGY (1976: 436): *(A) libából is kitör a lúdméreg* 'a legszelídebb embert is elhagyja olykor a türelme'.

³⁵ Vö. *dögrováson van*, ill. DUGONICS (1820. 2: 325): *Régen van ő immár dög rovásra meccve*.

³⁶ Vö. MARGALITS (1896: 99): *Megadták neki a czoki poharat* 'elküldték, elzavarták'. *Coki pohár* 'búcsúpohár' (< *co, kif[felé!]*).

³⁷ A levélben ebben a formában ez a hasonlat található: *mögbánnya dolgát, mint a' mölly Kuvatz egyszörre kilentzet fiadzott*. A szerzők ismét túllóttek a célon az a' *mölly* kötőszó használatával. Ez nem származhat a regény harmadik kiadásából sem, sőt ott a határozószó sem *ő-ző* alakú, másrészt bővebb is: *mint az a' vén Kuvasz, mely elsőben és egyszerre kilencet fiadzott* (1805. 1: 288).

³⁸ Vö. DUGONICS (1820. 2: 300): *Bánnya béka a' deret*. A békák nem bírják jól a hideget, mert hidegvérű állatok: a testhőmérsékletük a környezet hőmérsékletéhez igazodik, ezért hidegben az anyagcseréjük lelassul, és könnyen elpusztulhatnak. Hasonló még ehhez: *nehéz a dér a békának*, ill. *Jön még békára/kutyára dér!* (vö. O. NAGY 1979: 320–321).

Alig lépett-bé a' sűrűbe; íme azok mindnyájan (*mint tetűk a' var alatt*) elhalgattanak. Számra nézve, *annyin* vóltanak, mint a' *kurta kutyák*, avagy *őszkor a' hideg vette legyek.* (110)³⁹

Az előbbi idézetben szereplő két szóláshasonlat a levélben nem ebben a sorrendben található. Először a második kifejezés jelenik meg ebben a formában: *az Uratson fognak nevetni, még pedig annyira mint a' kurta kutya vagy a' hidegvötte legyek ősszel.* A levél szerzői itt valószínűleg rosszul használják az *annyira* utalószót. A 'sok, rengeteg' értelmű szóláshasonlat ugyanis valójában így szól: *annyi mint a kurta/tarka kutya* (vö. DUGONICS 1820: 230, ERDÉLYI 1851: 252). (A hasonlat második fele DUGONICS kiegészítése, ezt régi gyűjteményeinkben nem találjuk.) Mindenesetre utalószóként az *annyian* volna helyes, úgy, ahogy a regényben is olvasható. Az *annyira* alak feltehetően a *nevet* ige fokhatározójaként került a szövegbe.

A regényben egy mondattal korábban álló *hallgat, mint a tetű a var alatt* szóláshasonlat csak ezt követően jelenik meg a levélben, a *jó szerdékre várják a macskát* fordulat után. Ez utóbbit nem találni meg a regényben, s régebbi szólásgyűjteményeinkben sincs nyoma. ONDER CSABA (szerk. 2021: 646) szerint „a CzF a kifejezést Kölcsyedtől idézi”. Ebben azonban téved: a CzF. – *szérdék / szerdek* alakban – felveszi ugyan a lexémát címszóként (5: 1277–1278), de a szócikkben nem található meg a keresett fordulat. ONDER minden bizonnyal az ÉrtSz.-re gondolt, ugyanis a *szérdék* jelentését is ebből idézi, s ennek *szérdék*² címszavában valóban ott találjuk Kölcsyére hivatkozva a keresett mondatot. Mivel azonban semmiféle értelmezést nem fűznek hozzá, a kifejezés jelentése homályban marad. Tudjuk azonban, hogy a *szérdék* valamiféle 'megsűrűsödött, aludttej-szerű tejtermék' (vö. ÚESz.), ennél fogva a macska szereti. Ezt a vonalmat több proverbium is örzi; pl. *szérdék próbálja meg a macskát* vagy *szérdékes macskát nehéz megjobbitni* (vö. ERDÉLYI 1851: 276). A kifejezés értelme tehát olyasmi lehet, hogy ha jó, azaz neki inyére való „fogásra”, szerdékre várják a macskát, akkor megnyugszik, és nem nyávog éhesen.

A levél következő mondatának első felében levő *ebugatás nem hallik mennyországba* közmondás szintén nincs meg a regényben, de ez is egy közismert proverbium, megvan DUGONICS gyűjteményében is (*Eb ugatás nem hallik mennyországba* – 1820. 1: 51), ERDÉLYI-nél pedig ebben a kicsit bővebb formában található: *Szamárbögés, ebugatás nem hallik mennyországba* (1851: 356). Ez tehát ismét azok közé a fordulatok közé tartozik, amelyek felhasználásához egyáltalán nem volt szükség a regényre.

Ettől a ponttól azonban ismét szinte mindegyik, a levélben található fordulat megtalálható az Etelkában is; lássuk ezeket is:

Tüstént észre-vettem: hogy *nem ok nélkül mozgott nyárfán a' levél.* És; a' *hol füstye lenne; ott kellene lenni a' tűznek-is.* [...] Más e'-féle Szerelmes dolgokra-is vetemedtem, jól tudván: hogy *a' forgács vágás nélkül nem esne.* (175)

³⁹ A regény harmadik kiadásában ugyanazt az *ő-zó* formájú jelzöt (*hidegvötte*) találjuk, mint a levélben (1805. 1: 280).

Bánta Etelének-is (a' bokorból ugrott új emberkének; *egy éjszaka nevedett hitvány gombának*) hirtelen Vezérségét. (176)

Látván penig, hogy úgy *ki-koptanak* az erdőből, *mint valami az hóból*; még apróbra rágódott tőpörtő szívek.⁴⁰ (111)

Meg-engedd penig: mert meg-rakom *Jeget-evett*⁴¹, *Vizet ivott, Lapuval takaródzott* Húgyos Labanczait. (192)

Meg-dögönyözzük az *írós-vajas Vitézeket*.⁴² *Meg-borsollyuk az össze-habartt, és fel-eresztett litty-lotty kotyvasztásokat*. (59)

Ott hagyám végtére a' Fa-képnél. E' gonosz, és össze-esküdtt társaságtól úgy távoztam-el: hogy *búcsút a' kapu-fától se vettem*. [...] *Igen alkalmas víz vala ez a' Titkosnak malmára*.⁴³ (176)

Leányokkal akartam szembe kelni; kikről jól tudtam: hogy sem nem béres hazugok, sem Etelkának nem esküdtt ellenségei. De *ezek-is csak ugyan azon egy bakot nyúztanak*.⁴⁴ (174)

Bár vígyázzon: ne-hogy, nagyot hágván, nagyot essék; és így, *kár nyissa bolondnak szemét*. (57)

Fel-is-akarta hirteleniben a' Vezérségre emelni; de Etele hathatós okokkal arra kérte: rekeszteni-el egy kevéssé ezen kegyelmének árját; *kézzel-is hintené inkább, mint zsákkal a' magot*.⁴⁵ (115)

3.8. Ezzel elérkeztünk a levél utolsó bekezdéséhez, amelynek szövege így hangzik:

Egyébaránt jelenthetöm, hogy nintsen az Uratsnak szöröntséje az okos íráshoz, mint tzigánynak az igazmondáshoz. De nem is való disznó órára

⁴⁰ *Kikopott (mindenből), mint ebszar / kutyaszar a hóból* (vö. MARGALITS 1896: 340). A levélben eufemizálva szerepel a szóláshasonlat, az *ebszar/kutyaszar* komponens helyett a *valami* névmást találjuk. ERDÉLYI gyűjteménye is szépítő megoldással él: *Kikopott mint eb...r a hóbul* (1851: 100).

⁴¹ Mint fentebb láthattuk, *jeget evett* helyett az *ő-ző jeget övött* alak szerepelhetett a levél kéziratában. Ezt a nyomdász feltehetőleg félreolvasta, így lett belőle a *jegetörött* forma.

⁴² A *vitézeket* lexemát a levélben *levéntá*-ra cserélik a szerzők.

⁴³ Vö. O. NAGY (1976: 726): *Jó víz a malmára 'kapóra jön neki'*.

⁴⁴ Ez a fordulat nem pontosan felel meg a levél szövegében található nak. Ott ugyanis ez áll: *úgy el nem nyúzzák ezt a' bakot, hogy szőr sem marad rajta*. Ez nincs meg régi gyűjteményeinkben, szemben a regényben található *ugyanazon bakot nyúzza* 'ugyanazt ismétli, mindig egyet hajtogat' kifejezéssel. A levélben olvasható fordulat értelme hasonló, de benne van az is, hogy 'túlzásba viszik a dolgot, mindent lerágnak egy csontól'. Hogy ezt SZEMERE és KÖLCSEY az *ugyanazt a bakot nyúzza* szólás átalakításával alkották-e meg vagy attól függetlenül, azt nem lehet eldönteni.

⁴⁵ Vö. MARGALITS (1896: 521): *Kézzel kell a magot hinteni, nem vékával*.

az arany peretz, sem az ilyen fityfirigy tsöllögő böllögő írónak a Szerzői név, Szamárra sem tösznek bárson nyeret, bár Tolnát Baranyát bejárta is. Én mondám. Isten lögyön az Urattsal!

Az ebben a részletben olvasható kifejezések zömének is megvan az előképe az Etelkában, de többségükben itt is olyan frazémákat találunk, melyeket 19. századi szólásgyűjteményeinkből amúgy is jól ismerhetünk:

...ama' ritka-fogú Eb-higygyének válogatva se vólnának igyenesek görbe-szavai. Hazudna mindég, mint a' Kalmár. *Semmi szerencséje soha az igaz mondáshoz.*⁴⁶ (173)

Bár Zoltán-is Rabja ne lenne, ha Ura lehet Szolgálójának. Bár a' *Disznó' orrára se kötögetné az arany perezet.*⁴⁷ (174)

Az olytén *Fitty-firittyek, kik csellegő-bellegő* Szarándokságokkal a' Levegőt meg-másollyák; bizonyosan erkölcsaikben-is csupa kavarékot tesznek. (206)

Hogy a' Papságra úgy *nem illene* az Országi dolgoknak igazgatása: *valamint számárra a' bársony-nyereg*; Disznó-ólra a' cserép-fedél. (130)

Mintha a' Csacsi azért érdemlené-meg a' bársony nyeret, mert megjárta Tónát-Baranyát. (207)

A levélben utolsóként olvasható közmondás (*Szamárra sem tösznek bárson nyeret, bár Tolnát Baranyát bejárta is*) ebben a formában nincs meg régi szólásgyűjteményeinkben. Itt a szerzők valójában két kifejezést kombinálnak. Az első szóláshasonlatként és közmondásként is ismert: *(úgy) illik rá, mint számárra a bársony nyereg v. nem illik számárra a bársony nyereg* 'nem illik hozzá, mert méltatlan hozzá' (vö. MARGALITS 1896: 356),⁴⁸ a második pedig a 'nagy területet, messze vidéket bebarangol' értelmű *bejárta Tolnát, Baranyát* szólás (vö. O. NAGY 1976: 677). Látható azonban, hogy az Etelka 207. oldalán kissé hasonló formában megvan már a kifejezés, a levélírók tehát talán ennek nyomán formálták meg a saját megoldásukat. Hasonló gondolati mintát követ egyébként az abban a korban jól ismert *az ökor csak ökor; ha Bécsbe hajtyák is* közmondás is (vö. DUGONICS 1820. 1: 72).

4. Ezzel végére értünk a levélben található szólások és közmondások tárgyalásának. Egy témakört szeretnék még kicsit részletesebben tárgyalni: a

⁴⁶ Vö. DUGONICS (1820. 1: 262): *Nincs szerencséje az igaz mondáshoz*, ill. MARGALITS (1896: 677): *Nincs szerencséje hozzá, mint cigánynak a buzavetéshez*.

⁴⁷ Vö. MARGALITS (1896: 21): *Nem illik disznó orrára az arany perec*.

⁴⁸ Vö. még: *illik (hozzá), mint a vörös nyereg a számár hátára v. mint az aranyos kantár a számár fejéhez* (vö. O. NAGY 1976: 613).

levél *ő*-zésének, illetve archaizáló megoldásainak kérdését. Tudjuk, hogy Dugonics – akárcsak a korabeli írók és tudósok zöme – buzgón részt vett a nyelvvelő, nyelvfejlesztő mozgalomban: maga is alkotott új szavakat az idegenek helyett, illetve használt fel a nyelvemlékekből elavult, régies kifejezéseket, és előszere-ttel merített a nép nyelvéből és szólásmondásaiából is (vö. MAY 1986: 36 is). A népies, provinciális stílust főként az archaizálás jegyében alkalmazza, ugyanis – mint SZATHMÁRI megállapítja – idővel kialakította „azt az elvet, hogy a régi a népivel vagy a népivel is ábrázolható” (1968: 259).

Ez a törekvés vezetett az Etelka egyes kiadásainak átdolgozásához is. Ennek már első két kiadásában is számos tájszót és népies szólást találunk, a harmadik kiadást viszont számottevően átdolgozta Dugonics: a módosítások egy része morfológiai jellegű (pl. a birtokos személyragozást, az ikes ragozást vagy régies múlt idejű igealakok használatát érinti); a leginkább szembetűnő változtatás azonban a Szeged környéki *ő*-z *nyelv*járás irodalmi szintre emelésének a kísérlete, amelynek érdekében a korábbi kiadások zárt *ë* hangjait viszonylag következetesen *ö*-re cserélte (vö. MAY 1986: 40). Ezek mellett további archaizáló megoldásokkal is élt: így a második kiadásban még nyíltabb változatokban szereplő *-ból/-ből* vagy *-tól/-től*-féle határozóragok egy részét a harmadik kiadásban *-ú/-ű*-sre javítja, de több esetben változatlanul hagyja; egyes szavakat pedig régiesítve használ, így az *idő* és *dicső* lexémákat következetesen *üdő* és *dücső* alakúra cseréli, a *világ*-ot pedig *velág*-ra módosítja (vö. MAY 1986: 42, SINKOVICS 2017: 284–285).⁴⁹

Ami a Bohógyi-levélben megfigyelhető *ő*-zést illeti, már korábban láthatuk, hogy BALASSA dunántúlinak tartotta a levél *ő*-zését, s inkább Szemere keze nyomát gyanította a levélen, annak pápai tanulmányai miatt. Ez azonban – mint már fentebb is jeleztem – nem túl valószínű, ugyanis életrajza szerint a péceli születésű Szemere járt ugyan Pápán is iskolába, de számos másik intézményben is tanult, többek között Budán, Sárospatakon, Kiskunhalason és Nagykőrösön, ezek közül pedig egy sem a Dunántúlon van (vö. HAMZA 2003). Ráadásul – mint tanulmányom lektora is utal rá – a dunántúli *ő*-zés a nyugat- és dél-dunántúli területeken erősebb, Pápa környékén viszont éppen nem, vagyis még ha Szemere tanult is Pápán, onnan nem valószínű, hogy azt a független *ő*-zést ismerhette, amelyet a szöveg mutat, a Balatontól északra ugyanis inkább a hangsúlyos *ő*-zés van meg.

⁴⁹ Ebből is látható, hogy Dugonics nyelvhasználata az idők során hullámlást mutat. Mint BENKŐ rámutat, korai műveinek nyelvhasználata még „nem tudatosan, hanem spontánul *ő*-z, mint ahogy egész nyelvhasználata nem tudatosan, hanem spontánul (részben nyelvjárási és regionális köznyelvi hatásra, részben a közmagyar irodalmi norma kellő nem ismerése folytán) népies” (1956: 275). A századfordulótól azonban már „már hallatlanul gyakran *ő*-zik, s mi több – előző gyakorlatától eltérően – majdnem teljesen azonosan a szegedi nyelvjárás igen erős *ő*-zésével” (1956: 275). De az Etelka szövegén belül is vannak különbségek az *ő*-zés tekintetében: SINKOVICS BALÁZS a harmadik kiadás *ő*-zését külön is megvizsgálva arra mutatott rá, hogy „ha a regény vizsgált részeit nézzük, az összes *ő*-zhető szótagnak körülbelül a fele szerepel *ő*-vel, ha azonban az elbeszélő részeket és a szereplők megszólalásait külön is megvizsgáljuk, látszik, hogy a párbeszédekben sokkal nagyobb arányú az *ő*-zés. Dugonics a bevezető részt és a jegyzeteket is átírta, de ezekben kisebb mértékben – a lehetséges esetek egyharmadában – *ő*-zik, mint a regény elbeszélő részeiben” (2017: 284).

Szemere szerzőtársát, Kölcseyt ugyanakkor zavarta a gyakori *e* hangok okozta egyhangúság. TERESTYÉNI szerint „Kazinczyhoz írt leveleiből tudjuk, hogy már pályája kezdetén felfigyelt az *e* hangoktól okozott monotóniára”, s később tudatosan törekedett ennek a szépséghibának a csökkentésére az *ö-ző* formák előnyben részesítése révén (1956: 283). TERESTYÉNI szerint Kölcsey 1816-ban néhány fejezetet lefordított Homérosz Iliászából, s ebben a művében kezdett észrevehető módon *ö-ző* alakokat használni az *e* hangok monotóniájának megtörésére, de talán azért is, hogy „Homéroszának falusi nyelve szellemében” a népiesnek érzett *ö-ző* formákkal esztétikai, illetőleg stiláris hatást érjen el (1956: 284). TERESTYÉNI szerint Kölcsey a fordítás kéziratát elküldte választékos ízlésű barátjának, Szemerének, ő pedig helyeselhette Kölcsey gyakorlatát, mert ettől kezdve maga is többször használt ilyen formákat. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy Szemere továbbadta a fordítást Kazinczynak is, aki később szintén ajánlotta az *ö-s* alakok megfelelő mértékkel és ízléssel való használatát.

Mivel a Felelet 1815-ben látott napvilágot, gondolhatnánk, hogy esetleg már akkor is ez a törekvés vezethette Kölcseyt és Szemerét az *ö-ző* formák alkalmazásában. Ez azonban nem valószínű, ugyanis a Felelet más részeire egyáltalán nem jellemző ez az erős *ö-zés*, s később sem mutatható ki a szerzők műveiből. Sokkal inkább abból kell kiindulnunk, hogy azért ennyire erősen *ö-ző* a szöveg, mert a szerzők nemcsak Dugonics szólásokban „tobzódo” stílusát, hanem *ö-zését* is igyekeztek utánózni, márpedig a Szeged környéki ún. független *ö-zés* meglehetősen kiterjedt: megjelenhet hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban, tővéghangzóban és toldalékban egyaránt. Ebben segíthette őket az is, hogy az 1805. évi kiadást maga Dugonics is a Szeged környéki nyelvjárás szerint alakította át. Azonban egyáltalán nem biztos, hogy ezt a kiadást használták, hiszen láttunk olyan példát is, ahol az általuk használt közmondás csak a regény első kiadásában van meg, s ott sem *ö-ző* formájú (*Szél ellen ne peselley, mert magadat vizelled le*). De számos olyan példánk is van, ahol a harmadik kiadás szövege sem *ö-ző*, ők mégis ilyen alakúra módosítják a szöveget. Ilyen például a levél utolsó bekezdésében szereplő *tsöllögő böllögő írótskák* szerkezetben szereplő szóösszetétel, amely a harmadik kiadásban is *csellegő-bellegő* alakban fordul elő (Dugonics 1805. 2: 74), hasonlóan: a *megemlöggettetyük az Urattsal a' Magyarok Istenét* szerkezet megfelelője a harmadik kiadásban ez: *Meg-emlegetik ezek-is a' Magyarok' Istenét* (Dugonics 1805. 1: 132). Ugyancsak *mög* alakúra cserélik többnyire a *meg* igeekötőt is, annak ellenére, hogy gyakran a harmadik kiadásban is a *meg* formát találjuk; pl. *mög is borsoljuk* – az Etelkában: *meg-borsollyuk* (Dugonics 1805. 1: 132) vagy *mög nem alkhatnak egy gyékényen* – az Etelkában: *meg-sem-is alkhattak egy gyékényen* (1805. 1: 272).

Ezért egyáltalán nem biztos, hogy a regény harmadik kiadását használták; valószínűbb, hogy a „maguk feje után” mentek, s igyekeztek követni a Dugonicsra jellemző független *ö-zést*. Mivel azonban nem ilyen nyelvjárásrterületről származtak, ezt korántsem sikerült nekik mindenütt korrektül kivitelezni, sőt néhol olyan túlzásokba estek, amivel szinte nevetségessé váltak, hiszen előfordul, hogy olyan helyzetekben is *ö-ző* formákat használnak, ahol ez nem lehetséges, mert nem zárt *ë* van az illető szóban. Ékes példája ennek a fentebb bemutatott *löpényt körestek, ló-*

kukóra találtak kifejezés első két komponense, de ugyanilyen a *csörebogár* szóalak is, vagy a *be* igekötő *ő-ző* formája ebben a szerkezetben: *bötelik a 'közmondás*.⁵⁰

Hogy ezeknek a túlzásoknak a viszonylagos hozzá nem értés, illetve az *ő-ző* kompetencia hiánya-e az oka, vagyis hogy ha valaki nem tud arabusul, az könnyen vét hibát arabusul, vagy pedig maguk is tudták, hogy ezek hibás formák, de ezzel is igyekeztek fokozni a levél stílusának provincialitását, azt nem lehet eldönteni. A magam részéről hajlok arra, hogy inkább az első esetről lehet szó; a második esetben talán céloztak volna erre a lehetőségre.

5. Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a Felelet a Mondolatra egyik részleteként született, Bohógyi Gedeonnak című fiktív levél valóban egy ún. centó, mégpedig Dugonics András Etelka című regényének különböző részleiből van „összszzeollóztatva”. Néhol hosszabb részeket, akár több mondatot is átvesznek a szerzők egyetlen oldalról, s ezeket szinte változatlanul közlik, másutt viszont a regény különböző oldalairól származó félmondatokat vagy hosszabb szövegeket fűznek össze, ügyesen alakítva azok szövegén is. Kimondhatjuk azt is, hogy ONDER CSABA állítása, miszerint Kölcsey és Szemere vélhetően a regény 1805-ben megjelent harmadik kiadását használták fel a szöveg készítésekor, egyáltalán nem áll biztos lábakon, ugyanis olyan részlet is van a levélben, amely csak az első kiadásban található meg, s több olyan is van, ahol épp a harmadik kiadás szövege tér el a levélben található formától. A regény harmadik kiadása valóban *ő-ző*, akárcsak a levél szövege, de az utóbbi szerzői egyáltalán nem mindenben követik a regény *ő-zés*ét, gyakran eltérnek tőle. Valószínűbb, hogy inkább maguk próbálták megalkotni az *ő-ző* szövegeket, de több esetben hibás formákat is alkottak. Kizárni persze nem lehet, hogy használták a harmadik kiadást is, de több minden mutat inkább arra, hogy saját maguk próbálkoztak az erős *ő-zéssel* a provinciális stílus kigúnyolása érdekében.

Kulcsszók: Felelet a Mondolatra, Dugonics András, centó, frazeológia, *ő-zés*.

Felhasznált források

Dugonics András 1788. *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikbe* 1–2. Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betőivel, Posonyban és Kassán.

Dugonics András 1791. *Etelka* 1–2. Írta Dugonics András királyi oktató. Második megjobbitott kiadás. Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betőivel, Posonyban és Pesten.

Dugonics András 1805. *Etelka* 1–2. Írta Dugonics András királyi oktató. Harmadik, és életemben utolsó Kiadás. Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betőivel, Posonyban és Pesten.

⁵⁰ A toldalékok és hangsúlytalan szótagok *ő-zése* viszonylag pontos (néhány kivételtől eltekintve, pl. *kezdőnek*); a tévesztések túlnyomó többsége szótövekben található (pl. *töngöly*, *lőpény*, *csörebogár*), olyan szavakban, amelyek nemcsak Szeged környékén, de más nyelvjárásokban sem hangzanak *ő-vel*.

- Dugonics András 2002. *Etelka*. S. a. r. Penke Olga. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Felelet = [Kölcsey Ferenc – Szemere Pál], *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak. „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz Weszprém) 1813.” című Pasquilusára*. Trattner Jan[os] Tam[as] Betüivel, Pesten, 1815.
- MM1. = *Kölcsey Ferenc összes művei* 1. S. a. r. Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960.

Hivatkozott irodalom

- Arcanum 2004. = *Régi magyar szólások és közmondások*. Elektronikus kiadás. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- BALASSA JÓZSEF kiad. 1898. *Felelet a Mondolatra. Pesten 1815. Függelék: A Mondolat és a Felelet egykorú bírálatai és Somogyi Gedeon válasza a Feleletre*. Régi Magyar Könyvtár 11. Franklin-Társulat, Budapest.
- BALLAGI = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- BÁRDOSI VILMOS 2015. *Szólások, közmondások eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1956. Az irodalmi nyelvi ő-zés XVIII. századi helyzetéről. *Magyar Nyelv* 52: 271–279.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. Öszveszedte, és meg világosította Dugonics András. Szegeden. Nyomt. Grün Orbán' betüivel 's költségével, 1820.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FORGÁCS TAMÁS 2023. *Nyakába rántja a bűdös berhét*. Adalékok néhány régi szó-lásunk értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 119: 76–87. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.1.76>
- FORGÁCS TAMÁS szerk. 2024. *Kresznerics Ferenc, Válogatott Köz-mondások*. Betűhű szövegkiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 232. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HAMZA GÁBOR 2023. Szemere Pál (1785–1861). In: HAMZA GÁBOR, *Portrék a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól 2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. https://mersz.hu/dokumentum/m1135pamtat__116 (2026. 05. 21.)
- KOVÁCS PÁL 1794. *Magyar Példa, és Köz Mondási*. Streibig József betüivel, Győrben.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MAY ISTVÁN 1986. Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között. *Magyar Nyelvőr* 110: 35–45.
- MÉL. = *Magyar életrajzi lexikon* 1–3. Főszerk. KENYERES ÁGNES. 2., változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1982.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ONDER CSABA szerk. 2020. *Kölcsey Ferenc, Nyelvtudományi munkák*. Akadémiai doktori értekezés. EKE, Eger. <https://real-d.mtak.hu/id/eprint/1305> (2026. 05. 21.)
- ONDER CSABA szerk. 2021. *Kölcsey Ferenc, Nyelvtudományi munkák*. Kritikai kiadás. Kölcsey Ferenc minden munkái 13. Universitas Kiadó, Budapest.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Dugonics András nyelvéről és stílusáról. *Magyar Nyelv* 64: 257–262.
- TERESTYÉNI FERENC 1956. Az ő-zés irodalmi nyelvi szerepéről II. Az ő-ző alakok benyomulása a nyelvújítás korának egységesülő irodalmi nyelvébe. *Magyar Nyelv* 52: 279–287.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Idioms and proverbs in the letter addressed to Gedeon Bohógyi in Felelet a Mondolatra

The study shows that one part of *Felelet a Mondolatra* (written by Ferenc Kölcsey and Pál Szemere), a fictional letter addressed to Gedeon Bohógyi, is a parodic cento. The authors used András Dugonics' novel *Etelka*, borrowing numerous phrases from it. In some places, they use longer passages, even several sentences from a single page, and reproduce them almost unchanged, while in others they string together half-sentences or longer phrases from different pages of the novel, skillfully shaping their structure. The study analyzes individual parts of the letter separately, showing which parts of *Etelka* were used by the authors of the letter, how they changed them, and also discusses the meaning of the contemporary idioms and proverbs used. It points out several spelling mistakes in the printed text and reveals the reasons behind the strong use of *ő*-ing in the text, as well as several incorrect forms of *ő*-ing, which are probably mistakes resulting from the lack of competence of the authors who did not speak the dialect with *ő*, or possibly intentional exaggerations.

Keywords: Response to *Mondolat*, András Dugonics, *cento*, phraseology, *ő*-ing.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem